

Србије, руско јавно мњење је добијало све више објективних информација о српско-албанским сукобима у Косовском вилајету.

Summary

Aleksej Timofejev

Old Serbia in the Russian 19th-century Public Opinion

The Kosovo problem was first mentioned in Russia in the 19th century. Russian society became acquainted with the name „Kosovo” after the translation of Serbian epic poems *Tzar Lazar and Empress Milica*, *Kosovo Girl*, *The Fall of the Serbian Kingdom* and others into Russian.

In the 19th century Russian unofficial persons seldom visited Kosovo vilayet. The most interesting was the travel of A. Gilferding, a young Russian Slavist from the Moscow University. His travel notes were first published in the magazine *Ruskaya beseda*.

Attention of Russian society was drawn by Austria's and Turkey's assistance to the Albanian League organized in Prizren.

Journalists of the popular newspaper *Novoe vremya* were the first professional Russian journalists who visited Kosovo vilayet. They described the Albanian attacks on Serbis during the „Kolašin affair” in 1901.

Thus Russian society came all the way from myths to reality in understanding the Kosovo problem.

Сузана Рајић

УДК 329.12(497.11)(060.11)

Програм Либералне странке из 1901. године

Ајсџиракџи: „Наша обележја” предсџављају џроџрам Народно-либералне сџиранке који је ваџио од 1901. до 1904, када је Либерална сџиранка изменила своје име. Уједно, џио је и џрви џроџрам Либералне сџиранке џосле смрџи Јована Ристиџића. Носиоџи џроџрама су радили у сџеџифичним околносџиима: сџиранка је била џодељена на две фракџије, а Првоаџирилски усџав је џребало да се уведе у живоџи. У раду се насџиоџи да се укаџе на конџиинуџиџеџи у сџлавовима и идејама једне џолиџиџичке џруџе и на начине и инџиџензџиџиџеџи којима су они засџиуџани.

Народно-либерална странка је основана 1881. године. За време свог постојања имала је више страначких програма. Први, из године оснивања, објављен је у партијском листу *Срџска независносџи* (бр. 1, 1/13.10.1881)*. Други и трећи објављени су у истом гласилу бр. 1, 2/14. фебруара 1888. и бр. 29, 11/23. марта 1889. године. Четврти, једини практични програм Либералне странке после 1880. године, јесте програм владе Јована Авакумовића из 1892. године, представљен јавности у *Срџским новинама*, у броју 184 од 22. августа/4. септембра исте године.¹

Овај до сада непознати страначки програм написао је Јован Авакумовић када је по други пут дошао на чело странке, после смрти Јована Ристића 1899. године². Реакционарни закони краља Александра из 1898. године сасвим су паралисали рад политичких партија. Тако је лист Народно-либералне странке

* Сви датуми су по новом календару, осим датума листова које смо дали и по старом и по новом календару.

1 Сва четири програма објављена су у књизи В. Крестића и Р. Љушића, *Проџрами и сџиџаџуџи срџских џолиџиџичких сџиранака до 1918. џодине*, Београд 1991, 121–126, 167–170, 171–181, 197–200.

2 Први пут Авакумовић је био шеф странке од 1889, када је Јован Ристић постао намесник, па до 1895, када је поново изабран за страначког вођу. Никола Крстић каже да је Авакумовић тада изабран за *џривременоџ вођу* (подвукла – С. Р.), Архив српске академије наука и уметности, (даље: АСАНУ), *Јавни живоџи*, 20. март 1889, сигн. 7209. О привременом мандату на вршење дужности шефа странке, ништа не говоре ни Авакумовић у својим мемоарима, ни *Срџска независносџи*, тадашњи орган Народно-либералне странке.

Српска заставица, 1/13. августа исте године престао да излази. Нови октроисани Устав из 1901. поново је створио услове за рад политичких организација.

Авакумовић је одмах прегао да лист наново покрене. Са београдским штампаром либералом Љубом Бојовићем договорио се да се *Српска заставица* штампа о његовом трошку и да он буде издавач, а да Авакумовић буде власник и директор листа.

Тако се 15/28. јуна 1901. године појавио први број новина. У уводнику, је штампан чланак *Наше обележје*, за који аутор каже да представља идеје и правац којих ће се Либерална странка придржавати³. Не знамо зашто је Авакумовић избегао употребу термина „програм”, али садржај јасно указује на програмско обележје текста.

Као и сви ранији програми Либералне странке, и тај најпре обрађује програмске захтеве који се тичу националне политике. У поређењу с њима, он не садржи битне новине: ослобођење и уједињење српског народа, залагање за сарадњу балканских народа, и у спољној политици ослонац на Русију, јесу кључне тачке свих, па и тог програма Либералне странке.

Међутим, у унутрашњој политици запајају се радикалнији захтеви. Они су умногоме слични тачкама програма из 1889. године, који је усвојен на Збору Либералне странке 18. марта, пошто је 17. марта Јован Авакумовић први пут био изабран за шефа странке. У њима се инсистира на демократском обележју српског народа, а у складу с тим и на безусловном поштовању закона и једнакости свих пред законом. У том склопу се налази и захтев за учешће народа у јавним државним пословима, као гаранција слободе и напретка сваке државе. Заштита и побољшање економског положаја народа и критика бирократског државног апарата такође чине важне тачке овог програма⁴.

Занимљиво је да су либерали окупљени око Главног одбора странке и њеног органа *Српске заставице*, себе представљали као лево оријентисане, док су фракцију коју су предводили Живојин Величковић и Јеврем Андоновић, називали *деснокрилном*⁵. То је разлог што *Обележја* одишу слободоумним захтевима који нису својствени ранијим програмима Либералне странке.

Колико и како су либерали настојали да се чврсто држе захтева које су поставили себи у „Обележјима”, настојаћемо да проценимо на основу њиховог иступања у раду Народне скупштине за 1901. и 1902. годину, те на основу писања партијског гласила⁶.

Редовна седница Народне скупштине сазвана је за 14. октобар 1901. године. На власти се тада налазила коалициона влада. Она је била састављена од

³ Јован Авакумовић, *Закиси и моји доживљаји*, АСАНУ, бр. 9287, књ. IV, 177.

⁴ Ови програмски захтеви јавили су се као последица изузетно тешке финансијске кризе у земљи, која је од осамдесетих година 19. века узимала све већег маха. Авакумовић је лично осећао велику бојазан од материјалне кризе и често се у писмима које је писао својој супрузи вајкао на тешка и оскудна времена, а стање у држави коментаришао је на следећи начин: „Како радимо и трошимо, добро још и овако гобеламо”, Архив Србије, Фонд Јована Авакумовића, 74 (даље АС, Ј. А.).

⁵ *Српска заставица*, бр. 268, 21. децембар 1902/3. јануар 1903.

⁶ У 27. броју *Српске заставице* од 10/23. фебруара 1902. либерали су нагласили да су после доношења новог устава свој правац обележили писањем у новинама и говорима у Скупштини.

напредњака и радикала⁷. Скупштинску мањину – опозицију, чинили су млађи радикали⁸ незадовољни споразумом Главног одбора са Напредном странком и малобројни либерали предвођени Јованом Авакумовићем и Стојаном Рибарцем⁹. Краљ Александар је искључио либерале из рада на новом уставу, чиме су они били погођени и понижени. Зато су у Скупштини, раме уз раме са самосталцима, осуђивали све његове одредбе и, како каже Слободан Јовановић, правили се већи слободњаци од радикала¹⁰.

Већ на самом почетку рада Скупштине 28. октобра, др Војислав Вељковић је уложио протест против „славопојке Уставу од 6. априла 1901” у Адреси већине, у којој се још каже да је тај устав „израз свих главних и суштствених тежњи народних за последњих тридесет година” и да је он „створио поуздану основицу за правилан и здрав развитак нашег јавног и државног живота”. Вељковић је констатовао да оваква „химна” није певана ни Уставу из 1888, који је имао бар ту предност да је донесен у договору са народним представништвом. Што се тиче грађанских права, он је даровани устав упоредио са Уставом из 1869. који је одавно означен као реакционаран.

Овој критици придружио се и Авакумовић. Он је истакао да „по духу и карактеру” српском народу одговара један дом и да Горњи дом представља само сметњу, јер у њему обично седе људи других начела и погледа од оних у Скупштини. Исто мишљење изнео је и Стојан Рибарац¹¹. У *Српској застави* о Сенату је писано као о непопуларној, бескорисној и скупој установи, која се држи најгрубљих чиновничких правила¹².

Оштро нападане биле су и нове уставне одредбе које говоре о штампи, удружењима и зборовима, гласачком праву¹³. Либерали су их у Скупштини оценили као назадне и штетне за српски народ. Нарочито је упадљиво њихово заузимање за опште право гласа на општинским изборима¹⁴. Нема сумње да су

⁷ Ова коалиција била је на власти од 18. фебруара 1901. до 20. новембра 1902, када је замењена тзв. неутралном владом под председништвом генерала Димитрија Цинцар-Марковића. Први састав фузионог министарства је следећи: министар иностраних дела др Михаило Вујић, министар финансија др Мика М. Поповић, министар просвете и црквених дела Павле Маринковић, министар војни Милош Васић, министар грађевина Андра Јовановић, министар унутрашњих дела Никола Стевановић, министар привреде (заступа) др Мика М. Поповић до 21. фебруара, а од тада др Милован Ђ. Миловановић.

До 20. фебруара 1902. промениле су се још три владе, где су само постојеће личности мењале ресорна министарства, са евентуалним увођењем понеког новог члана, види *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988, 163–165.

⁸ Они су због тога прозвани „самосталним радикалима” или „самосталцима”. Међу њима се нарочито истицао Љубомир Живковић.

⁹ Тачан број опозиције износио је 20 посланика: 14 самосталних радикала и 6 либерала, Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1990, 228.

¹⁰ Исти, 215.

¹¹ АС, *Стенографске белешке о раду редовне Народне скупштине за 1901. годину*, 3452–53/1901, Београд 1901, 184, 185, 191.

¹² *Српска заставица*, бр. 212, 11/24. октобар 1902.

¹³ Грађанска права по Уставу из 1901. била су доста сужена, види Слободан Јовановић, *нав. дело*, 206–214.

¹⁴ По Општинском закону ценз за општинске бираче износио је 10 динара, а до тада никада није био нижи од 15 динара. Законом о општинама од 21. марта/4. априла 1902, на инсистирање краља ценз је утврђен на 15 динара, види С. Јовановић, *нав. дело*, 234. Захтеви либерала за општим правом гласа били су у датом моменту неприхватљиви.

се либерали надали победи на изборима будући да су смарали како је углед радикала у народу озбиљно пољуљан њиховим приступањем уз краља и компромисом са напредњацима¹⁵. Партијски лист је доносио опширне уводне чланке у којима су образлагана поимања либерала о „разумној и слободоумној” установности, у којој ће свима бити загарантована слобода гласа, речи, мишљења. Зато је неопходна ревизија Устава како би „уставне рупе” биле попуњене слободама без којих нема ни правилног унутрашњег развоја¹⁶.

Критици либерала највише су подлегли предлози буџета за 1902. годину, које су поднели влада и буџетски одбор. Као некада радикали, они су се сада одлучно противили сваком повећању расхода. Буџетски дефицит је за последњих двадесетак година 19. века премашио сто милиона динара, за шта су по њима главни кривци биле напредњачке и радикалне владе. Они су истовремено захтевали спремну војску и добро школство, али и смањени буџет, што није могло ићи заједно.

Вељковић је поднесени буџет владе назвао „опсценаријом”, док је Авакумовић демагошки бранио народне интересе¹⁷. Обојица су се успротивила предлогу о новом зајму, који је био поднет на одобрење Скупштини 1902. године. Као почетак штедње Вељковић је предлагао да се смањи чиновнички апарат у држави, а чиновници способни за службу врате на посао. Авакумовић је протествовао против високих плата државних саветника, које су годишње износиле 10.000 динара уместо законом утврђених 5.000¹⁸. Далеко је од истине да би се на тај начин постигло уравнотежење државног буџета. Тај предлог подсећа на повике радикала из осамдесетих година 19. века о смањивању чиновничког апарата по сваку цену¹⁹.

Упркос негодовању опозиције Скупштина је изгласала зајам који је предложио Михаило Поповић, чиме је држава била ослобођена летећег дуга.²⁰ Док је у Скупштини расправљано о буџету, *Српска заставица* је немилосрдно нападала министра финансија као неподобну особу за ту дужност, и цео фузиони кабинет, који, по одобрењу министра председника, са државним новцем поступа као са „лустиим маслом”²¹.

С падом Вујићеве и доласком Цинцар-Марковићеве владе 20. новембра 1902. Скупштина је одложена за два месеца. Указом од 16. јануара закључене

15 АС, *Стенографске белешке Народне скупштинске за 1901*, 1515, 2428, 2486–8, 2784–5.

16 *Српска заставица*, бр. 10, 7/20. јул 1901; бр. 94, 1/14. децембар 1901.

17 Он је у Скупштини осудио предлог буџета који није у интересу народа, јер га сувише оптерећује, *Стенографске белешке о раду Народне скупштинске за 1902. годину*, 342–53/1902, 5203–5213. Партијски лист је писао о утрошеним средствима за Народну скупштину: „Где год која пара има шаље се у Београд главној благајни, да не би омалило за потребе српског парламента... Све оде за трошкове Народног представништва, а оно ништа не ради”, бр. 38, 24. фебруар/9. март 1902.

18 *Стенографске белешке о раду Народне скупштинске за 1902. годину*, 83, 109–113, 5123–5222.

19 У једном од многобројних чланака о штедњи *Српска заставица* је као уштеду у државном буџету предлагала укидање посланичких места у Паризу, Лондону, Риму, Берлину, Атини и исте је оценила као апсолутно непотребне српској држави, бр. 60, 16/29. март 1903.

20 О расправама о буџету и зајму у Народној скупштини види С. Јовановић, *нав. дело*, 246–251.

21 Бр. 129, 26. јун/9. јул, 1902; бр. 153, 25. јун/8. јул 1902; бр. 192, 18. септембар/1. октобар 1902.

су скупштинске седнице. Либерали су у *Српској заставици* критиковали тај акт као противан Уставу.

Конференција либерала је одржана 4. децембра 1902. године. На њој је усвојена резолуција којом се одређује програм будућег политичког рада и става према новој влади. Они се заснивају на идејама које су у *Српској заставици* заступане од 28. јуна 1901. године²². Цинцар-Марковићева влада је оптуживана за синекуре, безразложно велики број унапређења, те за све већи број пензионисаних, чиме се буџет знатно оптерећивао. Такво расипништво, писали су либерали, било је и на штету народа и на штету општег државног интереса²³.

Услед драматичних дешавања унутар Србије почетком 20. века, рад на спољној политици остао је у сенци и на идејном пољу. Скупштина се бавила увођењем Устава у живот, буџетима и зајмовима. Није било времена да се позабави дешавањима ван граница Краљевине Србије.

Јачање и умножавање бугарских и грчких комитских чета у Старој Србији и Македонији и злодела Арнаута натерали су либерале да преко новинских чланака алармирају јавност ужасним вестима о прогонима и злостављању српског живља. Они су апеловали на српске власти да иступе као природни заштитник потлачених, затим на цивилизован европски свет, а понајвише на руског цара. Путовања Николе II у јесен 1902. године требало је да се заврши царевом посетом Султану. У овом сусрету либерали су видели трачак наде да ће се стање браће у Старој Србији и Македонији поправити. Представљајући себе као експоненте народних жеља, *Српска заставица* је писала: „Парламентарну владу, наслон на Русију, једну право српску политику, то жели народ”²⁴.

Код Коларца је 12. октобра 1902. одржан збор назван „Збор за Стару Србију и Македонију”. Међу сазивачима збора нашли су се и припадници других партија: Милан Грол, Јован Скерлић, Михаило Гавриловић. Тај скуп је донео одлуке у неколико тачака, у којима се осуђује арнаутско и турско насиље над Србима, а турска влада прозива се као подстрекач немира²⁵. Уједно је упућен позив српској влади да нађе начина да лично и имовински обезбеди тамошњи српски живаљ²⁶.

О неспремности Србије за догађаје који су предстојали, те о многим мањкавостима српске војске, либерали су у више наврата писали у свом листу²⁷.

22 То значи да су се либерали придржавали начела прокламованих у партијском листу од 15/28. јуна 1901. Резолуција, како пише *Српска заставица*, представља „резиме оних мисли заступаних у Народној скупштини и у *Српској заставици*”, а то су: 1. Ревизија априлског Устава у смислу поузданијих гаранција за јавне слободе, 2. Учешће народа у државним пословима, 3. Опозиција према влади генерал Цинцар-Марковића, исто, бр. 247, 26. новембар/9. децембар 1902.

23 Исто, бр. 3, 4/17. јануар 1903; бр. 5, 8/21. јануар 1903; бр. 9, 12/25. јануар 1903; бр. 13, 18/31. јануар 1903; бр. 14, 19. јануар/1. фебруар 1903.

24 Исто, бр. 208, 6/19. октобар 1902.

25 Овим либерали прекидају са пропагирањем сарадње и пријатељских односа са Отоманским царством, јер та политика није уродила очекиваним побољшањем положаја Срба у Старој Србији и Македонији. Они су били врло скептични у погледу питања реформи на овом простору, јер су Царство сматрали толико изнемоглим, да је немогуће зауставити његову пропаст. Акцијама Русије и Аустроугарске у Мирцишту 1903. о увођењу реформи у тим областима прорицали су судбину ранијих неуспешних покушаја, исто, бр. 26, 4/17. фебруар 1903; бр. 34, 13/26. фебруар 1903; бр. 37, 16. фебруар/1. март 1903; бр. 65, 22. фебруар/7. март 1903.

26 Исто, бр. 198, 25. септембар/8. октобар 1902; бр. 203, 1/14. октобар 1902.

Либерална опозиција задавала је немало брига постојећем режиму и краљу Александру²⁸. Војислав Вељковић и самосталац Јован Жујовић заједно су иступали у Скупштини 1901, бранећи тезу о народном суверенитету по којој је народ старији од краља. Такав „тимски“ рад у Скупштини изазвао је говоркања да са „народним суверенитетом“ либерали и самосталци хоће краљу „да покажу песницу“²⁹.

Да закључимо, да су се либерали придржавали начела прокламованих у *Српској застави* 15/28. јуна 1901. како у штампи тако и у Скупштини.

Иако је у Народном представништву либерална опозиција била и више него малобројна, Слободан Јовановић је назвао „младом, одважном и речитом“, а Авакумовића, Рибарца и Вељковића уврстио је међу најбоље скупштинске говорнике³⁰.

После мајског преврата Авакумовић се повукао из странке, а на њено чело је дошао Стојан Рибарац. У октобру 1904. године на страначком збору, либерали су усвојили нови назив за своју организацију: Народна – Национална странка. Аутор новог програма био је Живан Живановић и он је објављен у *Српској застави*, бр. 8, 9. и 10, 18–22. октобра/23. октобар, 31. октобар–4. новембар 1904³¹.

***

Наше обележје

Ми нисмо нови на пољу политике. Наша прошлост, наш досадашњи рад на јавном политичком пољу, дају нам права констатовати, да ми нисмо почетници у политичком животу.

На против, ми развијамо познату заставу, која има својих светлих дана и која нас, поносно позива на рад.

На пољу спољашње политике, ми развијамо *заставу српске народне идеје*. Ми хоћемо ослобођење и уједињење Српства. Ми хоћемо споразум Срба за остварење нашег општег идеала: *Српство је свега*.

²⁷ Исто, бр. 180, 29. август/11. септембар 1902; бр. 192, 18. септембар/1. октобар 1902; бр. 202, 29. септембар/12. октобар 1902; бр. 220, 22. октобар/4. новембар 1902.

²⁸ У својим *Записима* Авакумовић детаљно описује начине на које је краљ Александар покушавао да склони либерале на сарадњу, али у томе није успевао. Краљ је нарочито у тој својој намери био упоран половином априла 1903, када је припремао последњи државни удар, не би ли сузбио радикале у Сенату и Скупштини, АСАНУ, бр. 9287, књ. V, 1–25.

²⁹ Јован Жујовић, *Дневник*, I, приредио Драгоје Тодоровић, 108–109.

³⁰ *Нав. дело*, 263. Занимљиво је како је Авакумовић оценио положај либерала у опозицији: „До душе, ми, опозиција у згодном смо положају, *немамо одговорности*.“ Одмах испод ових редова Авакумовић као да је хтео да отклони јако дејство ове изјаве: „Ну при свем том боли ме и осећам кад видим шта се ради и шта нас очекује... Они који желе добра не могу да помогну“, АС, ЈА, 74.

³¹ Види В. Крстић, Р. Љушић, *нав. дело*, 301–313. Осим тога што је знатно обимнији, тај програм се готово ни у чему не разликује од осталих програма Либералне странке.

Ми хоћемо договор и заједницу рада са балканским народима, у циљу успеха наше вековне тежње.

Ми хоћемо пријатељски однос и са суседима, чији се интереси укрштају са нашим интересима народним.

Ми нарочито хоћемо братски наслон на Русију, са којом нас везују не само односи сродства већ и заједница интереса.

Ми хоћемо самосталност наше спољашње политике као једину поуздану основицу нашег политичког живота, у духу Српства и српске мисије.

На пољу унутрашње политике, ми развијамо заставу *слободе*.

Ми хоћемо чисту, непомућену уставност, у духу нашег народа, који је карактера демократског.

Ми сматрамо као прву и најпречу дужност српских патриота: да се наше финансијско стање среди, да се наше државне финансије доведу у правилан опток.

Ми хоћемо, да се нашем народном газдинству пружи могућност правилног развоја.

Ми хоћемо, да се наша народна финансијска снага штеди и не оптерећува сувишно.

Ми хоћемо штедњу у нашем државном буџету.

Ми хоћемо развој наше војне снаге, јер знамо, да нам је јака војна снага најпотребнија за остварење нашег народног идеала.

Ми хоћемо да народ, у јавним државним пословима има ону улогу, која је једина гаранција, и слободе, и напретка сваке државе.

Ми хоћемо слободу не само за себе, већ и за противнике, јер смо уверени да само тако може бити чисте уставности, среће и благостања у нашој заједничкој Отаџбини.

Ми хоћемо независну, чисту и непомућену правду за свакога.

Ми хоћемо да су закони светиња, коју нико не сме скрнавити.

Ми хоћемо одговорност свију и свакога, који би хтео ударити странпутицом незаконитости и неуставности.

Ми хоћемо солидну основу правилном развићу народног економског живота.

Ми хоћемо слободну дискусију, и са противницима, о јавним државним пословима.

Ми хоћемо, уљадан начин писања и претресања питања из народног живота.

Ми хоћемо да само рад, спрема и подобност, буду препорука у државној служби.

Ми хоћемо, најстрожије поступање према неваљалству и непоштењу државних службеника.

Ми сматрамо, да је права и најпреча брига и старање српског патриотизма: да се наш државни буџет стави на здраву основу, да расход стоји у сразмери са поузданим приходом.

Ми осуђујемо, начин грађења буџета са уображеним приходима, само да би се, према томе, могао повећати расход.

Ми хоћемо, да се наша народна финансијска снага штеди и не оптерећава сувишно.

Ми хоћемо, да се једном престане са задуживањем и грађењем летећих дугова.

Ми осуђујемо, што се у нас и не мисли на поправку нашег финансијског стања, као апсолутно потребну за спас од државног финансијског краха.

То су углавном идеје које ћемо ми заступати. То је наше обележје.

Српска застава, бр. 1, 15/28.6.1901.

Summary

Suzana Rajić

The 1901 Program of the National-Liberal Party

Our Attributes is one of the programs of the Liberal Party, written by Jovan Avakumović. Compared with earlier programs, it does not contain any major new features in terms of national and foreign policy. However, some more radical demands are noticed in the internal policy. Since the party was divided between two factions in 1901, liberals gathered around the Main Board and *Srpska zastava* (Serbian flag) organ represented themselves as the *left* inclined.

Liberals advocated demands set in *Our Attributes* in their party paper and in the National Assembly. They were quite a problem for the regime of the time and for king Aleksandar. Although representatives of liberal opposition in the National Assembly were few, to say the least, they strictly abode by the principles proclaimed in *Srpska zastava* 15/28 June 1901. Slobodan Jovanović called them „young, brave and eloquent”, and thought that Avakumović, Ribarac and Veljković were among the best assembly speakers.

Милић Ј. Милићевић

УДК 629.1(497.11)“1903/1912”
623.43(497.11)“1903/1912”

Аутомобил у Србији почетком 20. века

Апстракт: Рад обрађује рану фазу развоја аутомобилизма у Србији од 1903. до 1912. године. Образложена је делимична сличност процеса Србије и западне Европе у суочавању с њим новим механичким средством. Тежиште је стављено не само на техничке моменте него и друштвено-историјске промене које је аутомобил са собом носио. Војни фактор био је посебно значајан у односу на аутомобил.

Први балкански рат представљао је за Србију огроман напор. Мајушна земља од свега 2,922.000 становника подигла је на оружје више од 402.000 мушкараца, од чега око 355.000 бораца. За транспорт толиких трупа било је неопходно обезбедити и многа превозна средства. У погон је стављен целокупан железнички парк, а мобилисано је и реквирирано око 50.000 коња, 21.000 кола и више од 40.000 што приватних што државних волова.¹ У оквирима тог већ традиционалног возног парка, Српска врховна команда предвидела је и коришћење једног новог, за то време прилично ексклузивног механичког средства – аутомобила. Понајвише захваљујући мобилизацији 1912. могуће је сагледати колико је аутомобилизам био развијен у тадашњој Србији и каква су била његова обележја. Према томе, аутомобил и аутомобилизам део су њене војнотехничке, али истовремено и друштвене историје. Први аспект домаћа историографија је бар делимично сагледала.² Други, друштвени, аспект аутомобилизма остао је мање познат.

Мајско крвопролиће било је најзначајнији политички догађај 1903. године. Оно је значило крај једне, почетак владавине друге династије и наговестило једну нову епоху. У позадини тог догађаја остало је помало заборављено да је тог пролећа међу житељима Београда протутњао и први аутомобил. Седам-

¹ *Први балкански рат 1912–1913*, књ. 1, Београд 1959, стр. 332, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, књ. 1, стр. 42, *Историја српског народа*, 6/1, Београд 1983, стр. 31.

² Ј. Божиновић, „Моторизација српске војске”, *Пинус* 4, Београд 1996, стр. 111–131.